

Rath, J., 'Een etnische stoelendans in Mokum. Over de economische incorporatie van immigranten en hun nakomelingen in Amsterdam', pp. 235-249 in A. Gevers (ed.), *Uit de Zevende. 50 Jaar Sociaal-Culturele Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998.

Een Etnische Stoelendans in Mokum? Over de Economische Incorporatie van Immigranten en Hun Nakomelingen in Amsterdam

Jan Rath¹

Inleiding

Sinds jaar en dag is Amsterdam plaats van vestiging geweest van grote groepen immigranten. Zo arriveerden vanaf het einde van de zestiende eeuw grote groepen Portugese joden en, in latere perioden ook Hoogduitse joden uit Midden- en Oost-Europa. Mede doordat de gojse meerderheid hen van allerlei beroepen uitsloot (Berg, Wijsenbeek en Fischer 1994), legden deze immigranten zich toe op de handel en nijverheid in een aantal specifieke bedrijfstakken, zoals het bankwezen, de suikerhandel en het slagersbedrijf. Aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw – dus in de periode dat de industriële economie zich verder ontwikkelde en de opbouw van de verzorgingsstaat een voorzichtige aanvang nam – waren zij sterk vertegenwoordigd in de vrije beroepen (onder andere het amusement), de geldhandel, het verzekeringswezen en de detailhandel, alsmede in de productie van confectie, de verwerking van tabak en bewerking van diamanten (Leydesdorff 1987; Lucassen 1994). Verder monopoliseerden zij de markt van kosjere producten, terwijl de lokale neringen in de jodenhoek – in hedendaags beleidsjargon: hun 'concentratiewijk', gelegen rond het Oosterpark – ook een zekere mate van de 'open' markt waren afgeschermd. Een aanzienlijk deel van de joden, tot slot, verwierf inkomsten met ongeregelde thuisarbeid en met kleine, ambulante handel. Zo waren Joodse venters oververtegenwoordigd in de groente- en fruithandel, het visventen en in

bloemen en in iets mindere mate in het ijs. Gedurende het interbellum was niet minder dan één op de drie Amsterdamse venters van Joodse komaf; in de lompenhandel beliep hun aandeel op een gegeven moment zelfs tot negentig procent!

De joden waren beslist niet de enigen in Mokum die zich als ondernemer of werknemer in bepaalde beroepen of bedrijfstakken concentreerden (vergelijk Lucassen en Penninx 1994). Andere voorbeelden van zulke concentraties zijn die van de Belgische strohoedenmakers, de Duitse bakkers, de Duitse bierbrouwers, de Westfaalse (rooms-katholieke) manufacturenhandelaren, de Oldenburgse stukadoors, witters en muurwerkers, de Franse parapluventers, de Italiaanse verkopers van gipsen beelden, terrazzowerkers, schoorsteenvegers en ijsbereiders, of de Duitse dienstboden (zie bijvoorbeeld Bovenkerk en Ruland 1992; Henkes 1995; Miellet 1987; Schrover 1996). En wie vandaag de dag door de hoofdstad wandelt, loopt onherroepelijk een Italiaanse ijsventer tegen het lijf, of passeert een Turkse of Marokkaanse islamitische slagerij, of stuit op de rekken van een Turks naaiatelier. Met een flinke dosis verbeeldingskracht zouden we zelfs kunnen beweren dat zij de opvolgers zijn van de joodse ijsventers, kosjere slaggers en confectionairs die vóór de oorlog het stadsbeeld bepaalden.

Dat immigranten en hun nakomelingen naar bepaalde beroepen of bedrijfstakken stromen en daar *niches* vormen, is een intrigerend verschijnsel. De vraag rijst of het proces van economische incorporatie altijd via zulke concentraties verloopt? Zo ja, wat zijn dan de structurele determinanten? Is er daarbij sprake van een patroon van successie? De antwoorden op deze vragen zouden ons kunnen helpen meer inzicht te krijgen in de dynamiek van het proces van economische incorporatie dat hedendaagse immigranten doorlopen. Een dergelijke exercitie is natuurlijk theoretisch interessant, maar ook praktisch van betekenis: ze kan politici wijzen op een oplossing voor het probleem van de hardnekkige werkloosheid van immigranten.

Om maar meteen een domper op de pret te zetten, moet ik bekennen dat het beschikbare materiaal ontoereikend is om een definitief antwoord te geven. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Amsterdam is weliswaar te hooi en te gras onderzocht, de vraag naar de etnische successie van niches is tot nu toe nimmer systematisch aan de orde geweest (vergelijk Rath en Kloosterman 1997). Dit essay moet daarom eerst en vooral worden begrepen als een denkoefening. Ik laat mij daarbij inspireren door de theoretische inzichten van de Amerikaanse socioloog Roger

¹ De auteur dankt Frank Buijs, Mies van Niekerk, Rinus Penninx en Marlou Schrover voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

Waldinger, wiens werk ik aan het slot van dit essay van enkele kanttekeningen zal voorzien.

Een Etnische Stoelendans

De Amerikaanse socioloog Waldinger (1996) omschreef het proces van successie van etnische niches plastisch als ‘a game of ethnic musical chairs’. In zijn knap geschreven boek over New York behandelt hij de vraag waarom de verschillende categorieën van de bevolking bepaalde posities in de stedelijke economie hebben ingenomen, en met name welke structurele determinanten dat proces op gang brengen en houden. In de hedendaagse literatuur wordt vaak de nadruk gelegd op de economische en demografische transformaties die wereldsteden als New York, London en Los Angeles zouden ondergaan, en die een *mismatch* van arbeid te weeg zou brengen (vergelijk Kasarda, Friedrichs en Ehlers 1992). Andere, minder pessimistische geleerden benadrukken het proces van globalisering en wijzen op de concentratie van hoogwaardige dienstverlenende bedrijvigheid in zogenoemde *global cities* die direct en indirect een vraag naar kleinschalige en deels laagwaardige activiteiten zou genereren (Sassen 1991). Waldinger heeft weinig op met zulke benaderingen. Zijns inziens ontberen ze adequate empirische basis, zijn ze economistisch en ahistorisch, en geven ze onvoldoende rekenschap van de werkelijke *dramatis personae*, de immigranten en hun nakomelingen.

In elke markteconomie worden arbeidsplaatsen toebedeeld volgens de principes van wenselijkheid en beschikbaarheid, zo begint Waldinger, doch elke markteconomie is onderworpen aan de sociale structuur van het land waarin het ingebed is. In een samenleving zo ‘race-conscious’ als de Verenigde Staten worden ook in de ‘vrije’ markteconomie mensen gerangschikt in termen van etnische of raciale karakteristieken. Aldus ontstaat een *queue*, een pikorde, met de leden van de dominante culturele groep vooraan en de meest geproblematiseerde groep ergens achteraan. Immigranten die in een dergelijke structuur arriveren, en die meestal nog de economische oriëntaties uit het land van herkomst hebben, nemen doorgaans genoegen met een marginale plaats. Veranderingen in de economie doen de queue evenwel veranderen. Als gevolg van verticale of horizontale mobiliteit van met name de beter gepositioneerden ontstaan in onderste echelons van de pikorde lege plaatsen. Die worden op hun beurt weer gevuld

door lager gepositioneerden of door nieuwkomers. Deze processen nemen vele jaren in beslag, ze verlopen nu eens snel, dan weer heel traag.

Waldinger (1996: 95; zie ook Waldinger en Bozorgmehr 1996: 476-477)

operationaliseert een niche als:

‘(...) an industry, employing at least one thousand people, in which a group’s representation is at least 150 percent of its share of total employment.’

Niches ontstaan in interactie tussen de groep en de hun omringende samenleving, waarbij met name de inbedding in sociale netwerken cruciaal is. Afdwingbaar vertrouwen en tot de eigen groep begrensde loyaliteit zijn daarbij de belangrijkste instrumenten. Zodra de eerste pioniers zich in een sector hebben gevestigd, volgen er meer en aldus ontstaan geleidelijk etnische concentraties of niches. Zoals overal, worden ook hier de (aantrekkelijke) posities gereserveerd voor de *insiders*, terwijl de *outsiders* uit de staart van de queue (bijvoorbeeld andere immigrantengroepen) worden uitgesloten. Dit duurt zolang er ruimte is in de markt of totdat er elders vacatures ontstaan, waardoor een groep als geheel naar een andere bedrijfstak verkast. Dat laatste wordt voor een deel veroorzaakt door de niche zelf: als er eenmaal een concentratie van ondernemers uit een bepaalde immigrantengroep groeit, ontstaat vanzelf een vraag naar boekhouders, advocaten, transporteurs enzovoorts uit de eigen groep.

De belangrijkste ingrediënten uit het recept van Waldinger zijn, kort samengevat, een permanent streven naar sociale mobiliteit van alle deelnemers aan het economische verkeer, een voortdurende instroom van nieuwe immigranten, een samenleving die ‘race-conscious’ is, een begrensde inbedding in sociale netwerken, de vorming van een arbeidsqueue met preferente groepen aan top en geproblematiseerde groepen onderaan, de vorming van etnische concentraties (niches) in bepaalde beroepen of bedrijfstakken, een door etnische of raciale belangengroepen aangestuurd institutioneel kader, een grote mate van continuïteit van marktcondities en van etnische loyaliteiten. Tezamen vormen zij het mengsel waaruit het patroon van successie van etnische niches ontstaat.

In hoeverre biedt dit theoretische gezichtspunt, dat zijn empirische basis aan gene zijde van de Atlantische Oceaan heeft, ons enig houvast? Er zijn op voorhand enkele complicaties. Ten eerste kan een consequente toepassing van Waldingers definitie van niches tot merkwaardige figuren leiden. Zouden we de massale tewerkstelling van

tienduizenden gastarbeiders in verlopen industrieën als niches moeten aanmerken, ook al hadden de werkhouders van weleer hoegenaamd geen invloed op de bedrijfstak waarin zij uiteindelijk terecht kwamen? En hoe zit het met slavernij? Een strikte toepassing van Waldingers definitie rechtvaardigt misschien uitspraken als zouden Afrikaanse slaven een niche vormen in de Amerikaanse katoenteelt of in de Surinaamse suikerteelt, maar zulke uitspraken klinken mij toch tamelijk vreemd in de oren.

Ten tweede refereert Waldinger slechts in *algemene* zin naar beroepen en bedrijfstakken. Daardoor loopt hij het risico belangrijke differentiaties over het hoofd te zien. Een bepaalde groep kan bijvoorbeeld een niche gevestigd hebben in de gezondheidszorg, maar het maakt voor hun economische incorporatie nogal wat uit of zij dan over de gehele zorgsector verdeeld zijn, dan wel geconcentreerd in de rangen van hartchirurgen, of verpleeghulpverleners of huishoudelijk personeel. Het betreft hier wezenlijk verschillende arbeidsmarkten.

Ten derde komen volgens Waldinger alleen die concentraties van economische activiteiten voor het label 'niche' in aanmerking waarbij het aantal personen in een beroep of branche meer dan duizend bedraagt. Slechts dan immers heeft de concentratie nog enige impact op de groep als geheel. In het geval van Amsterdam zou dit bijvoorbeeld betekenen dat veertien Griekse horeca-etablisementen geen enkele impact zouden hebben op de Griekse 'gemeenschap' in de stad die circa 250 zielen telt (Vermeulen *et al.* 1985: 57 en 114). Dat is weinig geloofwaardig. Me dunkt dat er geen dwingende theoretische reden is om in gevallen zoals Amsterdam uit te gaan van de megaschaal die in de Verenigde Staten wordt gehanteerd.

Ten vierde gaat Waldinger uit van een lange historische periode waarin er sprake is van een vóórtdurende immigratie en van grote maatschappelijke continuïteit. Die zijn in zekere zin noodzakelijke voorwaarden voor de etnische stoelendans. Maar aan die voorwaarde wordt in Nederland slechts ten dele voldaan. Van continue immigratie is geenszins sprake, terwijl de Tweede Wereldoorlog een belangrijke cesuur vormt. Dat heeft zijn weerslag in de continuïteit van het ondernemerschap. Zo hebben de nazi's in de bezettingsjaren de joodse niches uitgeroeid, waardoor een eventuele keten al bij voorbaat lijkt te zijn verbroken.

Deze beperkingen indachtig keren we dan nu terug van voorheen Nieuw Amsterdam naar de *would-be global city* aan het IJ.

Niches in Mokum

Thans, tegen het einde van het tweede millennium, telt Amsterdam van alle Nederlandse steden zowel in absolute als in relatieve termen het grootste aantal immigranten. Het aandeel van immigranten (ongeacht hun nationaliteit en inclusief hun in Nederland geboren gezinsleden) op de totale stadsbevolking bedraagt circa 42 procent.

<< hier tabel 1 >>

Het leeuwendeel van de beroepsbevolking van deze groepen heeft zijn incorporatie in de stedelijke economie gevonden via arbeid in loondienst. Toen in de jaren vijftig en zestig laaggeschoolde, inheems Nederlandse loonarbeiders wegtrokken uit de noodlijdende industrieën, kwamen in hun plaats gastarbeiders uit Italië, Spanje, Turkije en Marokko. Deze arbeidsmigranten die economisch nog op hun eigen land georiënteerd waren, zagen er geen been in om het naar Nederlandse begrippen onaantrekkelijke werk te doen. De overheid stelde zich bij de ronselpraktijken uitermate dienstbaar op. In Amsterdam kwamen de gastarbeiders terecht in de fabrieken van bijvoorbeeld Ford of de ADM.

Tussen 1956 en 1963 hebben industrieën ook wel in Suriname geworven, maar de ervaringen met deze arbeidsmigranten waren ‘niet bijster gunstig’, zodat men al gauw afzag van nieuwe wervingsacties. Het lage arbeidstempo, het hoge absentisme en het gebrek aan arbeidservaring maakte de Fordfabriek ‘kopschuw’ om meer Surinamers in dienst te nemen, iets dat eveneens het bestaan van zoiets als een queue bewijst (Bayer 1965: 64). Overigens betichtten Surinaamse ADM’ers hun werkgever van het niet nakomen van afspraken en beklagde zij zich over het salaris, hun kosthuis en de betaling (Schuster 1998). Een niet onaanzienlijk deel van de huidige immigranten arriveerde evenwel later, in periodes van economische neergang. De twee pieken van immigratie uit Suriname, bijvoorbeeld, vielen onfortuinlijk genoeg samen met de twee oliecrises in de jaren zeventig, wat de economische incorporatie van sommige van deze immigranten bemoeilijkte.

In de loop van de jaren zeventig, begin tachtig verslechterde de arbeidsmarktpositie van immigranten in Amsterdam – net als die in de rest van het land – ingrijpend. Sindsdien zijn zij vaker en langer werkloos dan inheemse Nederlanders, en als zij werk hebben, is dat veelal in de minder aantrekkelijke segmenten van de arbeidsmarkt. In 1995 bleek uit de Arbeidskrachtentelling dat gemiddeld 14 procent van de stedelijke beroeps-

bevolking *geen* betaalde baan heeft. De verschillen tussen de onderscheiden categorieën van de bevolking zijn aanzienlijk.

<< hier tabel 2 >>

De Amsterdammers *met* een baan werken vooral in de dienstverlening, met name in de gezondheidszorg, maatschappelijke en sociaal-culturele zorg en bij banken, verzekeringen en andere zakelijke dienstverlening. Surinamers en Antillianen passen wat dit betreft min of meer in het algemene profiel, iets dat – zoals verderop zal blijken – eveneens in hun ondernemerschap zichtbaar is. Turken en Marokkanen zijn nagenoeg afwezig in de zakelijke dienstverlening, maar werken vooral in de industrie, de handel en horeca. Dit patroon heeft niet alleen te maken met hun gebrekkige kwalificaties, maar ook met discriminatie en het feit dat hun economisch relevante netwerken zich amper buiten deze sectoren uitstrekken.

In de Nederlandse verzorgingsstaat hebben de overheid en in haar kielzog talrijke organisaties en instellingen uit de particuliere sector zich ingespannen om deze ontwikkeling te keren. Met name dankzij inventieve vormen van flexibilisering – zoals deeltijd, uitzendwerk, tijdelijke contracten – en een gematigde ontwikkeling van de lonen is de werkgelegenheid na 1985 inderdaad fors gegroeid. Hiervan hebben echter vooral (inheemse) vrouwen geprofiteerd. In Amsterdam is dat met name in de handel, het hotelwezen en de horeca het geval (Kloosterman 1994). Daarboven heeft de overheid een indrukwekkende reeks van banenplannen, opleidingstrajecten, loonkosten-subsidieregelingen, convenanten, voorkeursbehandelingen enzovoorts ontwikkeld. De maatregelen kennen evenwel een behoorlijke mate van vrijblijvendheid en lijken in de verste verte niet op de Amerikaanse *affirmative action programs*. Desondanks moet worden vastgesteld dat immigranten uit niet-geïndustrialiseerde landen sterk oververtegenwoordigd zijn in het JWG, de Banenpool, Melkert I Toezicht en Melkert I Experimenten in de publieke sector.² Zij vormen gemiddeld 43 procent van de deelnemers, terwijl ze ‘maar’ 26 procent van de beroepsbevolking uitmaken (Amsterdamse Werkmonitor 1996: 10; Hooft en Scholten 1996: 73-75). Voorts blijken met name Surinamers in het begin van de jaren negentig profijt te hebben getrokken van het EMO-programma, bedoeld om de

² Het gaat hier om immigranten en hun kinderen uit voormalige koloniale gebieden, Mediterrane landen en alle overige niet-geïndustrialiseerde landen. In het jargon van de Amsterdamse ambtenarij worden zij aangeduid met de verzamelnaam ‘minderheden’.

tewerkstelling van etnische minderheden bij de Amsterdamse overheid te stimuleren (Smeets 1993: 16-17). Daarnaast hebben immigranten relatief vaak emplooi in die onderdelen van de publieke sector die zich expliciet richten op de doelgroep der etnische minderheden. Te denken valt aan zogenoemde migrantenwerkers in het welzijnswerk, leerkrachten in de eigen taal of beleidsmedewerkers minderhedenbeleid (Bovenkerk, den Brok en Ruland 1991).

Deze toeleiding van immigranten naar de publieke sector is interessant. Waldinger had al nadrukkelijk op het belang van deze sector gewezen, in New York en LA met name voor *African Americans*. Indertijd had de burgerrechtenbeweging weten te bewerkstelligen dat African Americans een geprivilegieerde toegang kregen tot (onder andere) ambtelijke posities, een situatie die zij mede door hun gegroeide politieke invloed ten volle konden benutten. Eenmaal binnen het ambtelijke apparaat konden zij via hun eigen netwerken ervoor zorgen dat meer African Americans de weg naar een fatsoenlijke baan vonden. Aldus nestelden zij zich in de niche van de publieke sector. In hoeverre we thans in Amsterdam getuige zijn van een soortgelijke ontwikkeling is moeilijk te zeggen. In Nederland omvat die sector een baaierd van de meest uiteenlopende diensten en instellingen zowel uit de ambtenarij (in strikte zin des woords) als uit de gesubsidieerde sector zoals het onderwijs, het welzijnswerk en de gezondheidssector. De toepassing van het begrip ‘niche’ op deze omvangrijke en bonte verzameling lijkt voorshands ongerijmd. De additionele werkgelegenheidsprogramma’s – als we ons daartoe zouden beperken – bieden bovendien slechts kortdurende banen. In de hoofdstedelijke praktijk trouwens blijken Surinamers en Antillianen min of meer even vaak als inheemse Nederlanders bij de overheid of in het onderwijs te werken (Berdowski 1994: 40). Maar wat niet is, kan komen. Het feit dat Surinamers te weinig greep op het politieke systeem hebben om de toedeling van arbeid naar hun hand te zetten – gesteld dat zij dit laatste al zouden willen – bemoeilijkt overigens wel de eventuele vorming van een eigen niche binnen bepaalde publieke beroepen of sectoren.³

Een groeiende groep immigranten wacht niet op een baantje als werknemer, maar begint net als de joden of rooms-katholieke Westfalers vroeger metterdaad voor zichzelf. Sommigen emigreerden sowieso al met het vooropgezette plan om zich in het vestigingsland als ondernemer te vestigen (Blom en Romeijn 1981; Bovenkerk en Ruland

³ Dat neemt niet weg dat zij meer dan andere categorieën van immigranten kunnen profiteren van de ruimte die in het politieke systeem voor immigranten beschikbaar is dan wel dat zij beter dan anderen

1992; Choenni 1997). Daarmee dragen zij sterk bij aan de groei van het zelfstandig ondernemerschap, een algemene trend de laatste jaren (vergelijk Rath 1998).

Op 1 januari 1996 kent Amsterdam circa 72.000 ondernemingen (Amsterdam in Cijfers (1996: 207-211). Over welk aandeel hiervan precies voor rekening van immigranten komt, lopen de meningen uiteen. In 1986 werd aangenomen dat er zo'n 1.000 immigrantenondernemers actief waren op een totaal toentertijd van 30.000 ondernemers; dat was ongeveer vijf procent (Kupers 1995). In 1993 vlooidoede Choenni (1993: 58-59) het Handelsregister door en telde 4.301 door immigranten gedreven ondernemingen. Bij deze ondernemingen waren, blijkens de inschrijvingen, 5.097 ondernemers betrokken. Zij vormden 6,7 procent van het totale bestand. De registraties bij de Kamer van Koophandel zijn evenwel vervuld: niet alle ingeschreven bedrijven openen daadwerkelijk hun poorten, terwijl niet alle gesloten bedrijven meteen worden uitgeschreven. Uit een recentelijk gehouden mini-arbeidskrachtentelling (AKT) bleek het aantal zelfstandige immigrantenondernemers in de hoofdstad kleiner te zijn (Hooft en Scholten 1996: 76-77). Waar Choenni in totaal 3328 ondernemers uit Suriname, de Nederlandse Antillen, Aruba en mediterrane landen telde, kwam de AKT niet verder dan 2.600, dat is pakweg vier procent van het totaal. De economische betekenis strekt echter verder dan het belang van de ondernemer zelf. Het Bureau voor Economische Argumentatie voert, overigens zonder enig bewijs, aan dat elke immigrantenondernemer drie werknemers in dienst heeft. Als deze redenering deugdelijk zou zijn, dan zouden de immigrantenondernemingen in Amsterdam een toegevoegde werkgelegenheid bewerkstelligen van tenminste 8.000 of misschien zelfs 10.000 arbeidsplaatsen.

Turken vormen van de immigrantenondernemers de grootste categorie, direct gevolgd door Surinamers en op enige afstand door Marokkanen, Egyptenaren en Pakistani. Tezamen zijn zij goed voor bijna tweederde van de geregistreerde immigrantenondernemers (zie tabel 3). Als we het aandeel van ondernemers in de respectievelijke beroepsbevolkingen beschouwen, zien we dat Italianen en Turken, maar bovenal Egyptenaren, Pakistani en Indiërs actief zijn: hun ondernemerschap overtreft veruit het landelijk gemiddelde van 8,7 procent.

<< hier tabel 3 >>

in staat zijn die ruimte te bevechten. Vergelijk Rath (1988: 631) of de wederwaardigheden van het Zwart Beraad in de Bijlmer.

In tabel 4 kunnen we zien in welke sectoren immigranten zich het vaakst vestigen en het is dáár dat we de contouren van hun niches zouden moeten zien. Welnu, er lijkt zich inderdaad iets van een etnische specialisatie af te tekenen.

<< hier tabel 4 >>

Zoals uit deze tabel blijkt, zijn Surinaamse en Turkse ondernemers het meest van alle onderzochte categorieën over de diverse sectoren gespreid. Turken zijn het meest actief in de loonconfectie-industrie, in de horeca, met name in hun eigen koffiehuisen en in (Italiaanse!) restaurants (Larsen 1995; Rekers 1993), en in (islamitische) slagerijen en in bakkerijen (Kloosterman, van der Leun en Rath 1997: 74-85).

Surinamers, de andere immigrantengroep met een sterke spreiding over de diverse sectoren, zijn ook doorgedrongen in dienstverlenende branches als verzekeringen en onroerend goed. Zij zijn dan veelal actief in de reclameverspreiding, de boekhouding en handelsbevordering en de ondersteuning bij evenementen in de sfeer van sport en theater, maar zonder dat een niche zich aftekent. In de ‘overige dienstverlening’ treffen we vooral Surinamers aan die zich vestigen als autorijsschool, schoonmaakbedrijf of als klusjesman/vrouw.

Andere opmerkelijk concentraties van immigrantenondernemers zijn natuurlijk die van Italianen in hun ijssalons, Chinezen in hun toko’s en restaurants, Grieken in hún restaurants, Indiërs en Pakistani in de (groot)handel in textiel- en confectiewaren, en Egyptenaren in snackbars en shoarmatenten, geldwisselkantoren en teleshops.

Uit dit overzicht blijkt echter ook dat sommige niches geheel of bijna geheel zijn verdwenen. In sommige gevallen kwam dit doordat vanwege de sterk verminderde vraag naar een produkt het beroep of de bedrijfstak verdween. Denk bijvoorbeeld aan de strohoedenmakers. In andere gevallen kwam dit doordat de activiteiten naar elders werden verplaatst. Zo is de diamantindustrie, een bij uitstek joodse niche, nagenoeg uit het stadsbeeld verdwenen. Let wel, de ondernemingen werden reeds vóór de Tweede Wereldoorlog verplaatst naar Antwerpen of elders. Het bakkerswezen, in de negentiende eeuw nog een niche van immigranten van Duitse komaf (Schrover 1996: 103), bestaat natuurlijk nog wel, zij thans het met een sterke industriële inslag en niet langer gedomineerd door één specifieke immigrantengroep. In Amsterdam is één op de zes bakkers weliswaar Turks, maar hun marginale bedrijfjes vertegenwoordigen slechts een minuscuul deel van de markt (Kloosterman *et al.* 1997: 74-80). De markthandel, vroeger

het domein van joodse ondernemers, heeft zich allerminst ontwikkeld tot een niche van immigrantengroepen. Het stringente, op inschrijvingsduur gebaseerde systeem van toewijzing van marktkramen blijkt systematisch in het nadeel van immigranten uit te pakken (Kupers 1995; vergelijk Kehla, Engbersen en Snel 1997: 54-55). Tenslotte valt op dat immigranten niet of nauwelijks meer in de venthandel actief zijn, zoals vóór de oorlog de joodse paupers of de Chinese pindamannen (van Heek 1936). Tot de spaarzame uitzonderingen horen wellicht de Vietnamese loempiaverkopers, de Italiaanse ijsventers, de Equadoriaanse muzikanten of de (illegale) Indiase rozenverkopers (Staring 1998), waarmee niet *per se* gezegd is dat zij ook niches vormen. Het geringe aantal venters zou te maken kunnen hebben met de inmiddels betrekkelijk strenge regelgeving voor ambulante handel of met veranderende consumptiepatronen, maar ook met het feit dat er vandaag de dag geen dwingende noodzaak meer is om voor een grijpstuiver langs de huizen te scharrelen. In de huidige verzorgingsstaat is bestaanszekerheid immers gewaarborgd: elke (legale) ingezetene maakt aanspraak op inkomsten vanwege de bijstand of anderszins (waarmee overigens niet is gezegd dat mensen nooit in geldnood zitten).

Etnische Successie

Voorzover immigranten tegenwoordig wel niches vormen, in hoeverre maken die deel uit van een historische keten, zoals Waldinger ons voorhoudt? Welnu, in het interbellum hebben de Italiaanse ijsbereiders de joodse ijsventers uit de markt gedrukt, meer recent hebben Egyptenaren de Israëlische shoarmaverkopers voorbijgestreefd en hebben Turken zich genesteld in de voorheen joodse niche in de confectie-industrie. Ook in de meer infame sectoren van de economie vindt etnische successie plaats. Zo hebben Marokkaanse handelaren in cannabis een groot deel van de Nederlandse *drugslords* uit hun markt gestoten (Bovenkerk en Fijnaut 1996: 129).

Toch bewijst deze casuïstiek allerminst dat de vestiging van immigranten-ondernemers verloopt volgens de spelregels van Waldingers etnische stoelendans. Bij nader inzien zijn de zaken namelijk nogal gecompliceerd.

Neem de *Italiaanse ijsbereiders* (Bovenkerk, Eijken en Bovenkerk-Teerink 1984). De jonge landverhuizers vervaardigden voortreffelijk vruchtenijs dat bij veel klanten, vooral vrouwen, verrassend in de smaak viel. Op basis van hun populaire product en met

hulp van hun eigen netwerken konden zij een niche vestigen. Hoewel Italianen nog steeds sterk vertegenwoordigd zijn in het ijs, staat de continuïteit van hun niche op de tocht. De tweede en latere generaties *gelatieri* voelen er weinig voor om de zaak van hun ouders over te nemen en zij zwermen uit over andere economische sectoren. Van gemeenschapsvorming is amper meer sprake, terwijl de rol van etnische netwerken navenant is afgenomen (vergelijk Lindo 1994). Bovendien ondervinden zij bij de bereiding en verkoop van kwaliteitsijs concurrentie van (internationaal opererende) fabrieken als Häagen Dasz of concerns als Unilever. Italiaanse gastarbeiders hebben zich in de jaren zestig nog wel gestort op de ijsventerij. De *run* was op een gegeven moment zo groot dat de gemeente de branche ging reglementeren en zij een wettelijk plafond aan de groei van het ondernemerschap in het ijsvak aanbracht. Het gros van de ijsventers heeft echter niet de ambitie zich als zelfstandige te vestigen – onder meer vanwege de immense hoeveelheid regels en voorschriften waaraan de hedendaagse ijsspecialist moet voldoen – maar beschouwt hun handel slechts als bijbaantje.

Neem anders de *Turkse confectionairs* (Raes 1996; Rath 1995). Toen in de jaren van de wederopbouw de confectie-industrie weer opkrabbelde, namen verscheidene joodse ondernemers hun deel, zonder overigens hun niche weer tot leven te brengen. De joodse ondernemers konden niet meer steunen op joodse ateliermeisjes en in hun plaats wierven zij arbeidskrachten op de open arbeidsmarkt in Nederland. In de loop van de jaren zestig kwam in deze sector vanwege de internationale concurrentie toch de klad, en het ene na het andere bedrijf sloot de poorten of verplaatste de assemblage van kleding naar lagelonenlanden. Een paar Turkse arbeidskrachten die zich bij joodse ondernemingen in het vak hadden bekwaamd, zetten op een gegeven moment hun eigen ateliers op. Deze entrepreneurs kregen pas echt voet aan de grond toen de marktontwikkelingen dat toelieten. Mede als gevolg van de veranderde smaak van consumenten, kregen opdrachtgevers met name in de markt van zogeheten kortcyclische damesmode behoefte aan kortere en snellere aanvoerlijnen. Lokale ateliers konden in die behoefte voorzien. De welhaast explosieve groei van de Turkse confectie-industrie eind jaren tachtig, begin negentig hangt voorts samen met het feit dat de autoriteiten een uitermate coulante houding ten opzichte van hun informele praktijken aan de dag legde. Sinds 1994 echter heeft het Openbaar Ministerie zijn controles op fraude en illegaliteit in die confectie-industrie geïntensiveerd. Deels gedwongen door de operaties van het Konfektie Interventie Team (KIT), maar deels ook door de opening van nieuwe markten in Oost-Europa en Turkije, was het ene na het andere naaiatelier gedwongen de tent te sluiten.

Voorzover de Turkse niche verdwenen zou zijn, hetgeen nog valt te bezien, hebben zich vooralsnog geen opvolgers aangediend.

Of neem de *Egyptische shoarmaverkopers* (Choenni 1997: 71-79). In de jaren zeventig werd de shoarma in Amsterdam geïntroduceerd door... Israëliërs. Zij schakelden in de drukke vakantieperioden Koptische werkstudenten uit Egypte in, die vertrouwd waren met het product. Toen de snack bleek aan te slaan en de markt groeide, maakten de eerste hulpkrachten de overstap naar het zelfstandig ondernemerschap. Van het één kwam het ander en in luttele jaren tijds hadden de Egyptische immigranten de Israëliërs geheel en al overvleugeld. Op een 'gemeenschap' van circa 3.200 Egyptenaren werden in 1993 maar liefst 145 snackbars/lunchrooms, meest shoarmatenten, geteld. De opkomst van deze shoarmatenten gebeurde echter zo bliksemsnel dat de vraag zich aandient of we hier wel echt kunnen spreken van een etnische stoelendans? De Israëliërs hadden immers nog nauwelijks de kans gekregen een eigen niche te vormen.

Conclusie

Dan maak ik nu de balans op. De immigranten die in de loop der jaren naar Amsterdam zijn toegestroomd, hebben elk een eigen traject van economische incorporatie gevolgd. In vroegere historische perioden zochten immigranten vooral hun heil in de handel en bepaalde sectoren van ambachtelijke nijverheid. Zij deden dit omdat hun vakbekwaamheid en handelscontacten op die sectoren gericht waren, maar zeker ook omdat zij van andere, meer reguliere economische sectoren werden uitgesloten. In meer recente perioden nam het gros van de immigranten in eerste instantie hun toevlucht tot loonarbeid. Zeer recent zit het zelfstandig ondernemerschap flink in de lift, een ontwikkeling waaraan immigranten meer dan hun aandeel hebben. Op dit punt vertoont Amsterdam in toenemende mate verwantschap met 's werelds meest klassieke immigratiestad, New York. Binnen groepen immigranten zien we evenwel een grote mate van heterogeniteit.

De socioloog Waldinger is in New York een bijzondere systematiek van economische incorporatie op het spoor gekomen: immigranten vestigen zich in niches en zijn via die niches verwickeld in een soort van etnische stoelendans. Echter, dit patroon van incorporatie blijkt bij een eerste verkenning niet zonder meer op Mokum toepasbaar.

De werkelijkheid is weerbarstig: er zijn weliswaar vormen van etnische concentratie, maar die lijken niet de enige en/of noodzakelijke weg naar economische incorporatie te zijn. Bovendien is er lang niet altijd sprake van een doorlopende historische keten: nu eens vindt de successie van niches slechts met horten en stoten plaats, dan weer totaal niet.

Hoewel de stand van het onderzoek in Amsterdam noopt tot bescheidenheid, roept deze denkoefening toch wel vragen op over Waldinger's theoretische gezichtspunt.

Ten eerste stipuleert Waldinger de noodzaak van de totstandkoming van een hiërarchie van preferente categorieën van de bevolking, een hiërarchie die bovendien praktisch adequaat is, bijvoorbeeld bij de vorming van een arbeidsqueue. In algemene zin vinden ook in Nederland dergelijke processen plaats; meer specifiek zijn er evenwel belangrijke verschillen, want we hebben het nu over verschillende 'verbeelde gemeenschappen' (Rath 1991). In de Verenigde Staten vormen etnische en raciale eigenschappen belangrijke *markers* – niet voor niets spreekt Waldinger van een samenleving die 'race-conscious' is – terwijl in Nederland vroeger vooral religieuze en tegenwoordig vooral sociaal-culturele eigenschappen de voornaamste *markers* zijn. In de huidige Nederlandse praktijk inspireert deze betekenisgeving allerhande pogingen om een 'geleide integratie' van minderheidsgroepen tot stand te brengen, pogingen die uitgaan van de veranderbaarheid van die sociaal-culturele eigenschappen en die al te vaak een pertinent paternalistisch karakter hebben. Deze specifieke betekenisgeving en dynamiek leveren wezenlijk andere en steeds veranderende rangorden en queues op. Dit betekent dat meer nadruk gelegd zou moeten worden op de mogelijkheid dat de waardering van de samenleving voor hun eigenschappen kan variëren. Nog slechts dertig jaar geleden figureerden Italiaanse en Spaanse immigranten in Nederland nog als probleemcategorie achter aan de queue (zij het niet zo ver achteraan als 'langharig werkschuw tuig', zie Bagley 1973), vandaag de dag gelden ze als 'relatief onproblematisch' (Lindo 1994: 117), terwijl ze zich voor hun economische activiteiten steeds minder beroepen op eigen etnische netwerken.

Ten tweede, en enigszins in samenhang hiermee, veronderstelt Waldinger het langdurig bestaan van min of meer samenhangende etnische groepen waarbinnen sprake is van een grote mate van solidariteit en vertrouwen. In de praktijk evenwel zijn de sociale verhoudingen lang niet altijd even harmonieus. Juist wanneer het gaat om ondernemers uit één niche, die dus in één en dezelfde markt opereren, is de kans dat zij elkaars concurrenten worden, zeer groot. Dit kan de bestending van zulke niches

ondermijnen. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat bepaalde immigrantengroepen uiteindelijk een assimilationistische koers varen, en dat hun niches niet per se duurzaam zijn.

Ten derde legt Waldinger het zwaartepunt van het economische incorporatieproces binnen het sociologische, dus buiten het economische domein. Hoewel hij het belang van marktontwikkelingen zeker wel onderkent – daarin ziet hij ook één van de factoren die de arbeidsqueue doen veranderen – draait de incorporatie in essentie om netwerken. Willen we echter de opkomst van bijvoorbeeld de Turkse loonconfectie-industrie in Amsterdam begrijpen, dan ontkomen we er niet aan om ook de veranderingen in de vraag van consumenten of de internationale arbeidsdeling in ogenschouw te nemen. Zonder zulke veranderingen hadden Turkse bedrijfjes lang niet zoveel ruimte gekregen. In dat verband moet ook worden gewezen op de rol van technologische veranderingen. De teloorgang van de joodse niche in de suikerhandel en -industrie halverwege de negentiende eeuw is in belangrijke mate toe te schrijven aan technologische innovaties die het mogelijk maakten om suiker te winnen uit suikerbieten in plaats van uit het geïmporteerde suikerriet. Hoewel joden hun controle over de verwerking van suikerriet behielden, veroverden Brabantse katholieken de suikermarkt, simpelweg omdat zij in staat waren een aanzienlijk goedkoper product te bieden (vergelijk Schrover 1994: 164).

Ten vierde lijkt Waldinger de rol van het institutionele kader in te perken tot door etnische of raciale belangengroepen aangestuurde politieke arrangementen die de toedeling van arbeid in de publieke sector beïnvloeden. Het politieke systeem New York mag misschien soms iets weg hebben van een tombola met *pork-barrels* als hoofdprijs, het vormt zeker geen blauwdruk van ‘het’ institutionele kader. Het institutionele kader wordt bepaald door de overheid en haar nimbus van *quango's*, ‘quasi non-governmental organizations’. In de Nederlandse corporatistische verzorgingsstaat is dat kader enorm uitgedijd, zeker in vergelijking met de nogal magere Amerikaanse verzorgingsstaat. Dit heeft vergaande gevolgen voor bijvoorbeeld de koopkracht – zelfs de meest langdurige werklozen hebben in Nederland een betrekkelijk hoog minimuminkomen – wat weer implicaties heeft voor de wens en noodzaak een eigen bedrijfje te beginnen en tot succes te brengen (Kloosterman 1998). Meer direct van invloed is de baaierd van wetten en regels die het economische verkeer sturen, en de manier waarop de autoriteiten met die wetten en regels omgaan. De joodse venthandel van vóór de Tweede Wereldoorlog, de bereiding van ijs en de ijsventerij door Italianen, en de Turkse loonconfectie-industrie zouden zich meer uitbundig hebben ontwikkeld wanneer de regelgeving soepeler zou zijn

en de opsporingsbeambten minder actief. Andersom zien we ook dat het institutionele kader ook kan bijdragen tot de bestending van bepaalde niches. Zo valt de vestiging van islamitische slagers (van Turkse of Marokkaanse komaf) onder een apart regime. Bovendien is de rituele slacht die noodzakelijk is voor het verkrijgen van *halâl* vlees, apart gereguleerd. Die regulering stoelt, interessant genoeg, op de wet- en regelgeving die ooit voor joodse slagers tot stand is gebracht (Rath *et al.* 1997: 74).

De etnische stoelendans, door Waldinger zo beeldend beschreven, is al met al niet zonder meer het model waarmee de economische incorporatie van immigranten in Amsterdam begrepen en verklaard kan worden. Hoewel hij wijst op een aantal belangrijke processen, blijven andere onderbelicht. Zijn gezichtspunt zou zeker aan kracht winnen wanneer hij meer rekenschap zou geven van de dynamiek van etnische verhoudingen, de rol van de markt en technologische innovaties en van het plaatselijke institutionele kader •

platte tekst 5440 woorden

Literatuur

- Amsterdam in Cijfers (1996). *Amsterdam in Cijfers. Jaarboek 1996*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S).
- Amsterdamse Werkmonitor (1996). *Amsterdamse Werkmonitor. De Stand van Zaken van het Werkgelegenheidsbeleid*. 4^e Kwartaal 1996. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Sociale en Culturele Zaken/ Afdeling Economische Zaken.
- Bagley, C. (1973). *The Dutch Plural Society. A Comparative Study in Race Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Bayer, A.E. (1965). *Surinaamse Arbeiders in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp. – Dr. H.J. Prakke & H.M.G. Prakke.
- Benton, G. en H. Vermeulen (red.) (1987). *De Chinezen*. Migranten in de Nederlandse samenleving nr. 4. Muiderberg: Coutinho.
- Berdowski, Z. (red.) (1994). *Etnische Groepen in Amsterdam. Jaarbericht 1994*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Onderzoek en Statistiek.
- Berg, H., Th. Wijsenbeek en E. Fischer (red.) (1994). *Venter, Fabriqueur, Fabrikant. Joodse Ondernemers en Ondernemingen in Nederland 1976-1940*. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.
- Blom, E. en T. Romeijn (1981). 'De kracht van traditie. Hoe Chinezen succesvol opereren in het restaurantwezen', *Sociologische Gids*, 28/3, mei/juni, pp. 228-238.
- Bovenkerk, F., B. den Brok en L. Ruland (1991). 'Meer, minder of gelijk? Over de arbeidskansen van hoog opgeleide leden van etnische groepen', *Sociologische Gids*, 38/3, mei/juni, pp. 174-186.
- Bovenkerk, F., A. Eijken en W. Bovenkerk-Teerink (1983). *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Bovenkerk, F. en C. Fijnaut (1996). Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Over allochtone en buitenlandse criminele groepen. *Inzake Opsporing. Enquêtecommissie opsporingsmethoden. Bijlage VIII, Deel I, Onderzoeksgroep Fijnaut. Autochtone, allochtone en buitenlandse criminele groepen*. Enquête Opsporingsmethoden. TK 1995-1996, 24 072, nr. 17.
- Bovenkerk, F. en L. Ruland (1992). 'Artisan entrepreneurs. Two centuries of Italian immigration to the Netherlands', *International Migration Review*, 26/3, Fall, pp. 927-939.
- Choenni, A. (1997). *Veelsoortig Assortiment. Allochtoon Ondernemerschap in Amsterdam als Incorporatietraject 1965-1995*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- van Heek, F. (1936). *Chineesche Immigranten in Nederland*. Amsterdam: J. Emmering's Uitgevers Mij.
- Henkes, B. (1995). *Heimat in Holland. Duitse Dienstmeisjes, 1920-1950*. Amsterdam: Babylon – De Geus
- Hooft, J. en D. Scholten (1996). *Etnische Groepen in Amsterdam. Jaarbericht 1996*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Strategisch Minderhedenbeleid.
- Kasarda, J.D., J. Friedrichs & K. Ehlers (1992). 'Urban industrial restructuring and minority problems in the US and West Germany', pp. 250-275 in M. Cross (ed.), *Ethnic minorities and economic change in Europe and North America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kehla, J., G. Engbersen en E. Snel (1997). "Pier 80". *Een Onderzoek naar Informaliteit op de Markt*. Onderzoek in Opdracht van de Commissie Onderzoek Sociale Zekerheid. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/ VUGA.

- Kloosterman, R.C.(1994). 'Amsterdamned. The rise of unemployment in Amsterdam in the 1980s', *Urban Studies*, 31 (8), pp. 1325-1344.
- Kloosterman, R. (1998). 'Immigrant entrepreneurship and the welfare state', in J. Rath (ed.), *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Kloosterman, R., J. van der Leun en J. Rath (1997). *Over Grenzen. Immigranten en de Informele Economie*. TWCM Voorstudie 10. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kupers, R.H. (1995). *Albert Cuyp Wereldbazaar. Mogelijkheden om de Albert Cuyp en Omgeving Aantrekkelijker te Maken voor Allochtone Bezoekers en Toeristen*. Doctoraalscriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Planologisch-Demografisch Instituut.
- Larsen, P. (1995). 'Hebben Nederlanders dan geen cultuur? Een beschouwing over Nederlands onderzoek naar "etnisch ondernemerschap".' *Migrantenstudies*, 11 (1), pp. 30-38, Lustrumnummer onder redactie van W. Fase & J. Rath.
- Leydesdorff, S. (1987). *Wij Hebben als Mens Geleefd. Het Joodse Proletariaat van Amsterdam 1900-1940*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Lindo, F. (1994). 'Het stille succes. De sociale stijging van Zuideuropese arbeidsmigranten in Nederland', pp. 117-144 in H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Het Democratisch Ongeduld. De Emancipatie en Integratie van Zes Doelgroepen van het Minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lucassen, J. (1994). 'Joodse Nederlanders 1796-1940. Een proces van omgekeerde minderheidsvorming', pp. 32-47 in H. Berg, Th. Wijsenbeek en E. Fischer (red.), *Venter, Fabriqueur, Fabrikant. Joodse Ondernemers en Ondernemingen in Nederland 1796-1940*. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.
- Lucassen, L. en R. Penninx (1994). *Nieuwkomers, Nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. MES-Reeks 1. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Mielliet, R.L. (1987). 'Immigratie van katholieke Westfalers en de modernisering van de Nederlandse detailhandel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100, pp. 374-393.
- OECD (1995). *Labour Force Statistics 1973-1993*. Paris: OECD.
- Raes, S. (1996). 'De Nederlandse kledingindustrie en het mediterrane gebied. Migrerende bedrijven en migranten ondernemers', *Sharqiyyât*, 8 (2), pp. 143-165.
- Rath, J. (1988). 'Political action of immigrants in the Netherlands. Class or ethnicity?', *European Journal of Political Research*, 16 (6), November, pp. 623-644. Special issue 'Immigration and Politics' geredigeerd door Z. Layton-Henry.
- Rath, J. (1991). *Minorisering: De Sociale Constructie van 'Etnische Minderheden'*. Amsterdam: Sua.
- Rath, J. (1995). 'Beunhazen van buiten. De informele economie als bastaardsfeer van sociale integratie', pp. 74-109 in G. Engbersen en R. Gabriëls (red.), *Sferen van Integratie. Naar een Gedifferentieerd Allochtonenbeleid*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Rath, J. (ed.) (1998). *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Rath, J. and R. Kloosterman (1997). 'Een Zaak van Buitenstaanders: Het Onderzoek naar Immigrantenondernemerschap', *Migrantenstudies*, 13 (4), Themanummer over Economie geredigeerd door R. Gowricharn. (Verschijnt binnenkort).
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meyer (1996). *Nederland en zijn Islam. Een Ontzuilende Samenleving Reageert op het Ontstaan van een Geloofsgemeenschap*. MES-Reeks 5. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Rekers, A.M. (1993). 'A tale of two cities. A comparison of Turkish enterprises in Amsterdam and Rotterdam', pp. 45-66 in Crommentuyn-Ondaatje, D. (ed.), *Nethur School Proceedings 1992*. Utrecht: Nethur.
- Sassen, S. (1991). *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schrover, M. (1994). "'Gij zult het bokje niet koken in de melk zijner moeder". Joodse ondernemers in de voedings- en genotmiddelenindustrie', pp. 160-190 in H. Berg, Th. Wijsenbeek en E. Fischer (red.), *Venter, Fabriqueur, Fabrikant. Joodse Ondernemers en Ondernemingen in Nederland 1976-1940*. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.
- Schrover, M. (1996). 'Omlopers in Keulse potten en pottentrienen uit het Westerwald', pp. 101-120 in M. 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van Migranten door de Eeuwen Heen*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen.
- Schuster, J. (1998). *Poortwachters over Immigranten*. Proefschrift Universiteit Utrecht. (Verschijnt binnenkort).
- Smeets, H.M.A.G. (1993). *Etnische Minderheden bij de Overheid. Faal- en Slaagfactoren bij Positieve-Actiebeleid*. TWCM Voorstudie 3, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO).
- Staring, R. (1998). 'International Migration, Undocumented Immigrants And Immigrant Entrepreneurship', in J. Rath (ed.). *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Vermeulen, H., M. van Attekum, F. Lindo en T. Pennings (1985). *De Grieken*. Migranten in de Nederlandse Samenleving nr. 3. Muiderberg: Coutinho.
- Waldinger, R. (1996). *Still the Promised City? African-Americans and New Immigrants in Postindustrial New York*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Waldinger, R. en M. Bozorgmehr (eds.) (1996). *Ethnic Los Angeles*. New York: Russell Sage Foundation.

Over de auteur

Dr. Jan Rath is cultureel antropoloog en thans verbonden als senior onderzoeker en project coördinator aan het interfacultair Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam. Hij verricht onderzoek naar de betekenis van economische transformaties van grootstedelijke gebieden voor de economische incorporatie van immigranten. Meer in het bijzonder houdt hij zich bezig met het zelfstandig ondernemerschap van Turken in de Amsterdamse loonconfectie-industrie, en de betrokkenheid van immigranten in de informele economie. Samen met Robert Kloosterman en Joanne van der Leun schreef hij *Over Grenzen: Immigranten en de Informele Economie* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1997). Binnenkort verschijnt de door hem geredigeerde bundel *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis* (Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press, 1998).

Tabel 1 Etnische groepen in Amsterdam, 1 januari 1996

<i>Herkomst</i>	<i>Aantal</i>
Surinamers	69.600
Antillianen	10.500
Turken	31.000
Marokkanen	48.000
Zuid-Europeanen	16.300
Niet-geïndustrialiseerde landen	59.700
Geïndustrialiseerde landen	69.500
Nederlanders	413.600
Totaal	718.100

Bron: Hooft en Scholten 1996: 15.

Tabel 2 Aandeel werklozen in beroepsbevolking naar herkomst in Amsterdam, 1995.

<i>Herkomst</i>	<i>Percentage werklozen</i>
Surinamers	25
Antillianen	23
Turken	22
Marokkanen	27
Zuid-Europeanen	18
Niet-geïndustrialiseerde landen	36
Geïndustrialiseerde landen	14
Nederlanders	8
Totaal	14

Bron: Hooft en Scholten 1996: 68.

Tabel 3 Immigrantenondernemers als deel van beroepsbevolking in 1993 in Amsterdam

	<i>Turkije</i>	<i>Marokko</i>	<i>Suriname</i>	<i>China</i>	<i>Egypte</i>	<i>India</i>	<i>Pakistan</i>
Ondernemers	1.015	429	915	382	407	312	370
Deel van beroeps- bevolking (%)	12,8	4,7	3,5	-	>33	>33	>33

Bron: Choenni 1997: 60.

Tabel 4 Immigrantenondernemingen in 1993 in Amsterdam naar sector en land van herkomst

<i>Sector</i>	<i>Turkije</i>	<i>Marok</i>	<i>Surina</i>	<i>China</i>	<i>Egypte</i>	<i>India</i>	<i>Pakist</i>	<i>Overig immigr</i>	<i>Totaal immigr</i>
Industrie	224	6	17	2	6	7	3	18	283
Groot/tussen- handel	141	37	162	44	41	91	111	370	997
Detailhandel	183	127	223	40	24	100	109	181	987
Horeca	235	143	176	147	226	38	47	278	1.290
Zakelijke dienstverlening	7	3	32	8	5	1	1	37	94
Overige dienstverlening	84	46	79	6	16	1	24	107	363
Overige	26	18	83	22	15	19	5	99	287
Totaal	900	380	772	269	333	257	300	1.090	4.301

Bron: Choenni 1997: 61.